

VÖRÖS ISTVÁN

Játék a kompromisszum nevű hangszeren

1. A fordítás néhány lehetséges irányáról a fel-fordítástól egészen a nem-fordításig

„Bizonyos értelemben semmi sem lefordíthatatlan, ám *egy másik értelemben* minden lefordíthatatlan, a fordítás a lehetetlen másik neve.” (DERRIDA 1997, 93–94). Nos, miközben minket folyamatosan a *másik értelem* érdekel,¹ kénytelenek le-

¹ A másik értelemről való gondolkodás terepe mi lehetne más, mint egy másik szöveg. Egy másik szöveg, ami más, mint a mi főszövegünk, mely tanulmány, legfeljebb esszé. Egy más irányba toppanó lábjegyzet. Mert kell valami más is, a gondolkodás más irányú kerülőútja. Vagy rövidítő útja. Átvágni a sikátoron, mely a majd hamarosan feltornyozódó gondolati akadályok között kanyarog. Mi más volna ez, mint maga a vers. Mely nemcsak gyönyörködtetni tud. Vagy nem csak élni segít. Hanem segíthet gondolkodni is. Még ha ez a magyar versértésnek és -írásnak nem is a fősodra, most induljunk el ezen a nyomvonalon. A lábjegyzetünk fölött lebegő fellengzős mondatot tegyük földközelibbé, realisabbá, megérthetőbbé épp versben. Lehet, az a baj a versértelmezésekkel, hogy fordítva ülünk a lovon, igazából a versnek kell értelmezni minket (vagy egy részünket: egy gondolatot), nem nekünk a verset. Az átlagos versolvasó ellenáll a túl erő(szako)s versértelmezési kísérleteknek, ugyanakkor a verssel kapcsolatos beszélgetést, az értelem máshol való összeszededegetését nem utasítja el. A „Gondolta a fene!” Arany János-i hivatkozni is már valami ilyesmi. Gondolta a fene? De az gondolta. Egy másik értelmet. Ha ugyanazt gondolta is, de máskor, máshol és az máshol már egy másik értelem:

BEVEZETÉS A MÁSIK ÉRTELEMBE

Minden szövegnek csak egyféle értelmezése lehetséges,
vágta a képembe egy elméleti kérdésekről szóló vitán
egy gyakorlati kérdésekben főlem rendelt ember.
Ezt a mondatot aztán nem tudtam értelmezni. És ez vajon
lehetséges-e? A nemértés. Vagy az egyféle értelmezés kötelező
minimum is egyúttal? Egyféleképp lehet, de egyféleképp
kell is értelmezni a szövegeket? Vagyis nincs értelmetlen
szöveg? Nincs szövegtelen értelem se, egy szöveghez egy értelem
rendelhető, ugyanazt nem mondhatom másképp. Talán jó is volna,
ha így volna. Afféle nyelvi falanszter bontakozik ki.
Nyilván öröm egy falanszterben – na nem
élni, de – beszélni. Mindenki értené a másikat. A 'félreért'
ige mellé viszont nem társulhatna
jelentés, pedig a szabály ezt előírná.

szünk a *bizonyos értelemmel* foglalkozni. Persze írhatta volna fordítva is: „Bizonyos értelemben minden lefordíthatatlan, ám *egy másik értelemben* semmi sem lefordíthatatlan, a fordítás a lehetetlen másik neve.” Bizonyos értelemben máris lefordítottuk Derrida mondatát, még ha ugyanazon a nyelven belül is. Ami ráadásul a mondatnak nem az eredeti nyelve. De ha jobban megnézzük, a fordítva feltett ellentét szükségszerűen kihatással van a mondat utolsó tagmondatára, meg kell, hogy változtassuk a korábbi változtatás gyengéd kényszerének engedve, tehát megint fordítanunk kell egyet tökéletlen fordításunkon (ami így már fel- és nem le-fordítás?): „Bizonyos értelemben minden lefordíthatatlan, ám *egy másik értelemben* semmi sem lefordíthatatlan, a fordítás a lehetséges másik neve.” Így a fordításunk végül is az ellentétbe fordította az eredetit (ami így már fel- és nem le-fordítás?), ez egyébként a műfordítás esetében egy nem is olyan ritkán bekövetkező hibatípus. A tagadások és állítások rendszere, mely nyelvenként különböző és különböző tud lenni, nehezen fordítható. Illetve könnyen bele lehet gabalyodni nyelvi könnyűségébe, nyelven kívüli nehézségébe.

Az imént kétszer is használtam a le-fordítást, továbbá a fel-fordítást, mint önálló fogalmakat. Talán meg kéne különböztetni a következő fordítás-irányokat:

- 1) fordítás
- 2) lefordítás
- 3) le-fordítás
- 4) felfordítás
- 5) fel-fordítás

Ez nekem már nagyon jó, mert a 'félreért' ige, melynek ráadásul jelentése sincs, kulcsa lehet a vágyva vágyott belépésnek a másik értelemben. Befalazott ajtó az, aminek nemcsak kilincse van, de madárcsicsergés is kihallatszik mögüle.

A másik értelem rokonságot mutatna az állathangokkal? Azoknak mindenesetre abban az értelemben, ahogy mi emberek értjük az értést, nincs értelme. Ám nem értelmetlenek. A másik értelem az emberen túli tartományban kezdődik. Persze ez a tartomány nemcsak az állatok felé vezet. Bár talán ezen a nyelven beszélt Szent Ferenc a madarakhoz. A másik értelem segítségével a bennünk levő Szent Ferenc beszél a másikban levő madárnéphez. Aztán a benne levő Szent Ferenc válaszol a mibennünk levő madárnépnek. Ez csak akkor lehetséges, ha a bennünk levő madarak és szentek tudnak egymásról.

De hiszen metaforák ők, akiknek összeér a háta a madárfészekben, és egymásra tekintenek a szentek kerekasztalánál.

A másik értelem ugyanez madarak és szentek nélkül.

Az első a fordítói munkát, illetve annak eredményét jelenti, a köz- és szakmai nyelvben is létezik, ugyanígy van. A második magát a konkrét fordítói munkaformát jelenti. A harmadikban kezdünk el-különböződni a már bevett jelentéssel. A le-fordítás olyan fordítást jelent, mely szükségszerűen lefelé mozdítja el a szöveget az eredetihez képest. Minőségben? Emelkedettségben? Összetettségben? Nem szabad lefordítanunk egy szöveget, mert akkor az első lábjegyzetben tárgyalt egyjelentésűség felé visszük el. Vagy épp ez a helyes eljárás? Egy fordított szöveg nem mindig ugyanolyan nehéz a fordításban, mint az eredetiben. Magyar költővel már keveredtem vitába Vladimír Holan érthetőségét illetően. Ő még azt se akarta elismerni, hogy a csehek érthetetlennek tartják. Nyilván úgy értette, hogy tarthatják. Neki annyira világos volt minden, hogy még a feltételezés is felháborította. De ha így állunk, akkor itt a fordítók követtek el mulasztást, nem tudták átadni a Holan-versek csehül feltáruló kiismerhetetlen és végtelenbe nyúló kozmoszát. Ez a szemrehányás, mint Holan-fordítót, természetesen saját magamat is illet.

Előfordulhat, hogy a fordító nem érti meg az egyik jelentésréteget, illetve észre sem veszi, és akkor fenyegethet az a veszély, hogy a lejjebb csúszó szövegből ez a réteg kimaradjon. Épp azért csúszik lejjebb, mert vékonyabb lesz alatta a cipőtalp, vagy inkább beomlik a talaja, mint a karsztvidéken. Megállapíthatjuk, hogy a fordítói munka során könnyen bekövetkezhet a szöveg elkarsztosodása. Behuppanások, suvadások jönnek létre az egyjelentésűség felé. Szögezzük le, hogy egy egyjelentésű vers nem vers.

Ennek ellenébe szegezhetjük, hogy egy többjelentésű törvény nem törvény. De ez már a jogásznelv kérdéseihez vezet, amellyel most itt nincs érkezésünk behatóbban foglalkozni. Mindenesetre érdemes lenne megvizsgálni, hogy miként sikerül megvalósítani az egyjelentésűséget, milyen áldozatok árán. Az egy-egy kérdés megfogalmazását addig kell részkérdésekre bontani, amíg már erősen kötődik egyetlen jelentés (jogi rendelkezés, sőt esetleg tiltás) egyetlen nyelvi megformáláshoz. Ennek akadálya, hogy vagy végtelen hosszúságú szövegeket kényszerítene ki az eljárás, vagy csak egyjelentésű szavakat lehetne használni, vagyis teljesen külön jogászszókincs létrehozása volna szükséges, ami nyilván lehetetlenség. Vagy különleges szókincs, vagy különleges mondatnagyság volna kívánatos. A tökéletes értésre és a félreértés elkerülésére való törekvés egy másik nyelvet hozna létre, mely tökéletesen érthetetlen volna számunkra. Hiszen minden szava más volna vagy mást, csak egy dolgot jelentene, de nem tudnánk, melyiket a jelentések közül. Egy nyelv jelrendszerét se lehet közvetlenül a másik nyelv megértésére használni. Ezt szemlélteti a helyesírás-ellenőrző program a gépünkön. Ha véletlenül angolra állítjuk, minden magyar szót aláhúz mint hibásat. Amit nem, azt félreérti. Talán kicsit közelébe jutottunk annak magyarázatához, hogy miért is nehéz a mindennapi embernek a jogi szövegek értelmezése. Eszerint, ha a fent elmondottak igazak, és a jogászokat az egyértelműség nyelvének megteremtése

vezeti törvényalkotás közben, akkor megértési gondjainkat nem valamiféle anomália okozza, hanem szükségszerűek. De ha a többi ember soha nem értheti meg a jogászt (amikor jogászánt beszél), miként lehetséges, hogy a jogász megértse a többi embert? Márpedig épp róluk, az ő életük szabályozásáról szól a jogalkotó tevékenysége. A jogalkalmazónak pedig afféle műfordítóként e két dolognak, az élet és a jog nyelvének az ütközését kell könnyebbé tennie. És a folyamat végén ott van az ember, akit nem volna jó jogelszenvedőként azonosítani. Bár, ha régi korok jogrendjeire pillantunk, vagy más kontinensekéire, akkor ez egyáltalán nem tűnik olyan lehetetlennek. A jogelszenvedések története legalább annyira fontos építőanyaga a történelemnek, mint a jogsértéseké. A szabadságmozgalmak egyik célja, hogy az emberekből jogelszenvedő helyett jogélvezőt csináljon. Hogy a jog áldásaiból mindenki egyként részesüljön. Ez most ebből a talán kicsit váratlan szemszögből úgy tűnik, nyelvi kérdés, többnyelvűségi kérdés, miközben állandóan belefutunk a másik egynyelvűségébe (DERRIDA 1997).

Miközben messze kanyarodtunk, észrevétlenül kiegészítettük fordítás-fogalomtárunkat is:

6) félrefordítás

7) félre-fordítás

Bár még nem végeztük el a negyedik és ötödik fogalom meghatározását sem. A negyedik a szó köznapi értelmében egész mást jelent, felborítást, rendetlenség csinálását. Bizonyos szövegek esetében az szerzi az örömet, hogy olyan izgalmas szellemi mozgások vannak bennük, melyek között nem lehet eligazodni. Elképzelhető, hogy egy egykor ilyen szöveget, melyet azonban az eredetiben már kifésült az agyonértelmezés, a fordító újra összeborzolja. Vagy lehetetlenség is volna megértettként lefordítani? Megértett műveknek nevezem azokat a klasszicizálódt, tankönyvekbe jutott szövegeket, melyeknek a vélt vagy valós jelentésével előbb ismerkedünk meg, mint magával a művel. A felfordítás ilyen rekonstruáló fordítást jelent, amikor a fordítást olvasva az olvasó közelebb juthat az eredeti szöveghez, mint aki eredetiben olvassa, de nem látja a szöveget a tradíciótól. A fel-fordítás (5.), amikor ez a törekvés csak belevetített, az eredetiben nem meglevő jelenségeket épít be, egyszerűbben szólva ez a szöveg feljavítása.

Vagy fel-javítása? De ebből a játékból most már kiszállunk.

Marad még értelmezendő így is bőven. A félrefordítás (6.) a nemértésen, a téves értésen alapuló fordítás, a leiterjakabok, a fordítói elkenések világa. (Itt az *alapulás* épp az alap alaptalanságát jelenti.) Tökéletesen üldözendő. (De az üldözés is üldözendő, mondjuk helyette inkább ezt: kerülendő gyakorlat és kijavítandó eredmény.)

Aztán van a hetedik változatunk a fordításra, a félre-fordítás, ez a fogalom mutat rokonságokat a fel-fordítással, csak nem javításról, minőségemelésről van szó, hanem stilisztikai, hangfekvésbeli áthangszerelésről, mely megint csak nagyon vitatható, de véleményem szerint gyakran helyeselhető. A fordítás ugyanis

nem az eredeti mű eredeti korának és kultúrájának szól, hanem a célnyelv korának és kultúrájának, és ha ott más hangsúlyok, normák vannak, akkor lehetőleg úgy kell fordítani, hogy az eredmény ne muzeális darab legyen, hanem hasonló módon meghökkentő és újszerű, mint az eredeti volt. Ezek szerint egy szonettet akár avantgárd szabadverssé kell áthangszerelni? Talán túlzásnak tűnik, de van benne szellemi izgalom. Minden újszerű kísérlet csak a hasznunkra válik, és gazdagítja az irodalmat, elsősorban a célnyelv irodalmát.

Ekkor viszont felmerül a félre-fordítás ellentétéként a nyolcadik változat:

8) bele-fordítás

Ami nem más, mint az a törekvés, hogy az eredetit minden tekintetben meg kell hagyni, egy régi szöveget archaizálva kell fordítani, megtartani a célnyelvtől idegen szórendet. Sőt ennek legradikálisabb eljárása, magát a nyersfordítást közölni, ilyenkor elkerülhetetlen az eredeti publikálása is a nyers mellett. Ami már a

9) nem-fordítás

fogalmát is megvalósítja.

A nem-fordítás a célnyelvi közegben csak bele-fordítással szimbiózisban él meg. Erre a radikális gesztusra a magyar irodalomban egyetlen példát tudok, a *Kétszáz nyers vers* című kötetet (BÁTHORI 2012). Báthori Csaba ebben a könyvben a legmesszebb Rilke *Archaischer Torso Apollos* című versének közlésében megy el, itt ugyanis közli az eredeti szöveget, majd két saját nyersfordítása következik 2009-ből, illetve 2011-ből, aztán Balla Zsófia és Győri László nyersfordításai (436–443). A formahű fordításokból Tóth Árpád remeklése mellett közli Kosztolányi Dezső és Farkasfalvy Dénes munkáját is. De ezzel még mindig nincs vége, ő maga készít egy hangzásközelítő fordítást is. Ez az eljárás viszonylag ritka, amikor az azonos hangzás alapján próbál a fordító tetszőleges értelmet kicsikarni az akusztikai lehetőségekből. Majd egy rímtelen jambikus és egy költői prózában szóló fordítás zárja a sort (az utóbbi egy részét két változatban is megadja). Arra a problémára, hogy a fordítást csak abbahagyni lehet, nem befejezni, radikálisan komolyan veszi ebben az esetben, az alternatív eljárásokat, bele- és nem-fordításokat sorjáztatja egymás után, összesen tizenkét variációig jutva el.

Persze a hangzásközelítő fordítás újabb nevet igényel:

10) fülre-fordítás

lehetne ez a kategória. De talán jó lesz leállnunk.

Amiről persze szó sem lehet, mert a félre-fordításra szeretnék egy példát hozni, ami épp Rilke emlegetett versét tenné át szürrealista modorba:

EGY RÉGI SZOBOR ÚJRAFARAGÁSA

A fej hálistennek nincs meg,
talán vakot ábrázolt, börtön volt az arc,
a szabadság korlátja, a helyére
mi kerülhetne más, mint kocka,

így is túl felismerhető az ember, szárnyat neki,
mondjuk a kar helyére. Van itt valami örvény,
aminek ellent kell mondani, zuhanás a kőbe,
multidő mellkasa, hallom a zihálást,

ahogy ezredévek távlatából is el akarja
venni a képzeletemet, fejembe
akar lépni tekintetével, átható

fúriapillantása a jelenig hatol, le kell rázni
magamról, mint kotlós a port, amelyben
megfürdött. Forgasd fel a múltat!

2. A műfordítás értelmére irányuló kérdés, avagy egy Derrida-mondattal való félre-fordulás tanulságai

Főntebbi Derridát átrendező (fel- vagy félre-fordító) játékunk során megtudtunk valamit ama mondat legrejtélyesebb, ezért kurzívval szedett részéről. A fordítás a *másik értelemben* a lehetetlen neve. Legalábbis Derrida meghatározásában. A mi fel-fordításunkban viszont a lehetséges másik neve. A különbségtevés kedvéért éljünk szisztematikusan a kurziválással. Akkor pedig ezekhez a tézisekhez jutunk el:

1. *Másik értelemben* a fordítás a lehetetlen másik neve.
2. *Másik értelemben* a fordítás a lehetséges másik neve.

Sőt, talán:

Másik értelemben a fordítás a *lehetséges* másik neve.

Ezt tovább egyszerűsítve, *másik értelemben*, de épp azért a „másik”-ot kihúzva az egyenlet mindkét oldaláról:

- 1/b. A *fordítás* a lehetetlen neve.
- 2/b. A fordítás a *lehetséges* neve.

Vannak még további verziók is, de ennyi talán elég. Próbáljunk inkább következtetésekre jutni hideg tételmondatainkból. Mert itt már a megérthetőség határán járunk. És ami nem érthető, az nem is fordítható. Illetve az értelmet ez

esetben valamiféle logikai, nyelven belüli ide-oda fordítással értük el. „Az ember tehát egyszeri értelmet rendel a léthez, nem azért, hogy ünnepelje, hanem hogy megmunkálja” (LÉVINAS 1997, 55).

De miről van itt szó?

Lehet, hogy egy *fél-fordulatnyit* másról? Mindazok után, hogy olyan jó meghatározásait adtuk a lehetetlennek és lehetségesnek, el kell jutnunk oda, hogy a fordítás felől nézve rossz a kérdésfelvetés. A műfordítás lehetséges vagy lehetetlen mivoltára utal, és ezáltal válik a műfordítók önkínzásának legjobb eszközévé. Virtuális korbáccsá. A rossz kérdésre csak rossz választ lehet adni. Nyilvánvalóan erre utal Derrida paradoxona. A műfordítás persze hogy lehetetlen. De nem nagyobb lehetetlenség egy verset megírni sem, mint lefordítani. Az irodalom, a nagy irodalom a maga tökéletességével az öröktől való létezés illúzióját kelti az emberben. Hogy is jöhetnének hozzá emberek, hogy olyasmit írjanak, mint az *Antigoné*, a *Hamlet*, a *Vörös és fehér*, a *Duinói elégiák*?² Megírni sokkal nagyobb lehetetlenség.

Épp ezért a lehetetlen szinonimája a *fordítás*.³ És a *lehetségesé* a fordítás. A *fordítás* mint valami metafizikai tevékenység – hadd adjam ezt a gyors analízist a kurzívna itt – lehetetlen, mert minden szöveg ugyanabban az egynyelvűségben vándorol, talán ezért van, hogy a megértés határán szorul értelmezésre, és ha átlépte ezt a határt, már mindegy, hogy milyen nyelven nem értjük. Persze véleményem szerint minden megértés félreértés. Maga a *megértésre tett kísérlet* tulajdonképpen „szakszerűtlen” közeledés a szöveghez. Éppen a nyilvánvaló, vállalt és eszközökkel felvonuló szakszerűsége miatt válhat valamiképp avatatlanná az értelemkereső.⁴ Mert beavatott akar lenni, és nem a szöveg örömeire koncentrálni elsősorban. „[M]inden olvasható (bármilyen olvashatatlanak tűnik is), másrészt (...) alapján minden szöveg olvashatatlan, bármennyire olvashatónak szánták is” – így BARTHES (1996, 58. kiemelés az eredetiben). Az olvashatóság keresése inkább ellentétes a szöveg valódi örömeinek létrehozásával. A szépirodalmi szövegek befogadása nem a megértésre, hanem a tetszésre kell irányuljon. És a tanácstalan olvasó nem magyarázatra, hanem ízlésének csiszolására szorul elsősorban.

² Mi az, talán speciálisan magyar vagy cseh példánk nincsenek? Hát íme, néhány magyar: Hogyan is írhatna bárki olyat, mint a *Tündérálom*, a *Vörös Rébék*, a *Párizsban járt az ősz*, az *Iskola a határon*? Hát cseh példák? Mint a *Május*, az *Éjszaka Hamlettel*, a *Túlágoson zajos magány*? A Švejket nem említem, mert ott épp azt nem lehet érteni, hogyhogy nem rántja le a hülyeség világrendszerről legalább minden második író ilyen radikálisan a leplet?

³ A fordítás, ami már átfordítást, létbe való beforgatást jelent. Lényegében alkotás. Az írás is csak (csak?) *fordítás*. Kosztolányi ezt mondja: „Lehet-e verset – egyik nyelvről a másikra – fordítani? Nem lehet. (...) Fordítani nem lehet, csak átültetni, újraköltöni” (KOSZTOLÁNYI 2008, 270–271). Vagyis szerinte nincs is – legalábbis a vers esetében – fordítás. Minden fordítás *lényegében* írás. Mi a visszáját – nem az ellenkezőjét – állítjuk, minden írás: fordítás. Talán a kurzív elhagyásával is igaz.

⁴ „...nem csupán abban kellene segítenie, hogy másképp gondolkozzunk, hanem hogy olvassuk, amit már olvasni hittünk” (DERRIDA 2000, 21).

Miért *lehetséges* tehát a fordítás? Nem egyszerűen csak meg lehet csinálni – mert ezt egyébként is tudjuk a gyakorlatból. A *lehetséges* paradoxona, hiszen a gyakorlatban nagy erővel folyik mindennap a műfordítás, bármiképp is elmélkedünk lehetetlenségéről, hogy a nyelvi határok a művek számára áttörhetőek. Tehát lehetséges. És azért *lehetséges* is, mert a művek nem a nyelvben léteznek. Legalábbis nem a konkrét nyelvben, hanem a nyelv (és/vagy a beszélő) másnyelvűségében. *Egy másik értelemben*. Nem egy másik világban, ugyanebben a világban, de amelynek az értelme más. Vagyis van neki. A világnak, nem a műnek. Ezért nem a jelentést kell fordítani. De persze tilos félrefordítani. Mert ha jó és széles utat nyitunk neki, az értelem ott elindul. Magától? Vagy azért mert járhatóvá válik valami, ami eddig nemcsak járhatatlan volt, de nem is volt egyáltalán.

Nem jó kérdés, félrevivő, mint láthattuk, a lehetőségességre való rákérdezés. Sokkal inkább az értelemre való rákérdezés a helyes. Van-e értelme a fordításnak, ha maguknak a műveknek nincs is értelmük, csak egy más értelmük. Az első jelentés csapda, melybe a fordító beleeshet, ha azt kezdi el fordítani. Igen ám, de a többi meg lefordíthatatlan.

Persze ezt most csak a paradoxon kedvéért mondtuk. Nem lefordíthatatlan, hanem nem lefordítandó, mert fordítás nélkül kerül át egyik nyelvből a másikba. „Mindig van azonban egy lefordíthatatlan maradék. (...) mindig van egy látszólag csak le nem fordított, azaz *le nem fordítva átvitt rész*” (CSORDÁS 2008, 58).

A kérdés tehát az, van-e, lehet-e értelme a fordításnak. Ha van, akkor lehetséges is kell legyen. Ha nincs, akkor viszont nemcsak lehetetlen, de értelmetlen is volna ez a tevékenység.

Bizonyos értelemben Schelling kérdésére adunk egy ránk vonatkozva érvényes választ. A kérdés így hangzik: „Hipotézisként feltesszük, hogy tudásunkat egyáltalán *realitás* illeti meg, és megkérdezzük, mik a feltételei ennek a realitásnak?” (SCHELLING 1983, 52). A fordítás esetében a feltétel az értelem. Értelme kell legyen, nem a fordított szövegnek, hanem a fordítás létrejöttének. Na, ez pedig sokféle lehet. És csak részben vág egybe a céllal. Főleglegesen tűnő fordítások keletkeztek – már az értelem és a megértés céljának tekintetében – a korabeli szocialista Csehszlovákiában kialakult fordítói gyakorlat révén, amikor cseh verseket szlovákra vagy szlovákokat csehre fordítottak. Ennek mindenki által sejtett célja a (költőként talán nehezebben megélő) fordítóknak némi létbiztonság nyújtása volt. Az eredeti szöveg éppúgy érthető volt a célnyelvi olvasó számára, mint a fordítás. A cél nem azonos az értelemmel. A fordítói munka nem értelmetlen, mert a cél által szentesített.

3. Az otthonosság keresése

Lefordítani valamit az anyanyelvünkre olyan, mintha az otthonunkon kívül járva megtetszene nekünk egy tárgy, amit aztán törvényesen vagy törvénytelenül megszereznenk és hazavinnénk, hogy helyet találjunk neki, akár egyenesen a hálósobánkban („Le nem fordítva átvisz”, CSORDÁS 2008, 58). A fordítás afféle otthonossá tétel.⁵ Ha ismerjük a nyelvet, melyen született, érthetjük a művet, nagy odafigyeléssel elképzelésünk lehet még stilisztikájának hatáselemeiről is, de csak az anyanyelvünkön mozoghatunk otthonosan a művekben, vagy ami még több, csak az anyanyelvünkön lehet az otthonosság-érzetünk része az a műalkotás.

Az a megfigyelésem, hogy a fejemben a műveltséganyag nagy része a magyar nyelv szótárában van, így, ha például csehül beszélek, bizonyos világirodalmi vagy egyéb kultúrjelenségek egyszerűen nem jutnak eszembe. Ehhez előbb vissza kell váltanom magyarra, és úgy kikeresni a kérdéses nevet. Sajátos, hogy az „ahány nyelv, annyi ember” állítás olyannyira igaz, hogy műveltségünk is eltérőnek bizonyul nyelvek között mozogva. Többek között ezért van az, hogy egy nem százszázalékosan beszélt, vagy csak százszázalékosan beszélt nyelv használata során butábbnak tűnünk, mint anyanyelvünkön. Különböző nyelvű különböző éneink nem egyformán okosak?

Akkor a fordítás esetében egy közepesen buta ember tanácsai, nyersfordítása alapján kell kitalálnunk, hogy mi is akar lenni az eredeti (valószínűleg nem butáknak szánt⁶) vers. Vagyis úgy néz ki, hogy a fordító egy butább ember szűrőjén át dolgozik. Nem csoda hát, ha föl akarja javítani a szövegeket, amelyeket fordít, hiszen így saját butasága korlátain is próbál átlépni. A saját árnyékunkat ugyan aligha ugorhatjuk át, de a saját butaságunkat annál inkább. Nem kell hozzá más, mint műfordításba kezdeni. A műfordító más számára az otthonosságot teremti meg, a maga számára meg kidobja az otthonából az elmolyosodott függönyt az ablak elől: a butaságot.

⁵ Amit Hölderlintől idézve így nevez meg Heidegger ezzel egybevágó című írásában: „...költőien lakozik az ember”, majd többek között így bővíti: „Ha azonban a költészetnek eleve az irodalmiban van az egyetlen létformája, hogyan lehet akkor az emberi lakozást a költőire alapozni?” (HEIDEGGER 1994, 192). A lakozás itt a létben való otthonossággal azonos. A műfordítás épp ennek a költőinek a megelégedését kísérli meg.

⁶ Nagy kérdés, hogy mi egy szöveg, egy mű célközönsége, kinek írunk. A gyerekirodalom esetében világos, ott még nem is annyira számottevő az intelligencia- és ízlésbeli különbség. A versek az intelligenseknek, főként az érzelmileg intelligenseknek szólnak, akiket persze a társadalom bármely rétegében meg lehet találni. Azért beszélünk a versfordításról, amikor a fordítás néhány általános kérdését szeretnénk megvilágítani, mert a versek fordítása a műfordítás legnehezebb része. Vagy legszebb? De alighanem a legtöbbet tárgyalt.

4. Lehetséges-e a páriák művészete?

Amikor a fordításról beszélünk, közvetlenül meg kell élnünk a tudomány születését, mert egy ennyire gyakorlati dologról elméletben szólni, az maga a tudományos absztrakcióba való átlépés pillanata. Vannak tudományok, melyek ezt már száz vagy ezer évvel korábban megtették, és rég el is feledkezhettek a problémáról, a határátlépés szépségéről és kételyeiről. Ellenben a műfordítás elmélete állandóan vissza kell térjen saját léte megkérdőjelezéséhez, ahogy a műfordítás is ezt teszi. Lehetséges-e a műfordítás, kérdezi mindenki, aki műfordítással foglalkozik, és ez már elmélet is egyúttal. De akkor lehetséges-e a műfordítás elmélete, ha a műfordítást is lehetetlennek mondjuk? Ha Derrida dolgozatunk elején idézett és tárgyalt mondatát komolyan vesszük, mely végül is a fordítás lehetetlenségénél köt ki, akkor a műfordításról való gondolkodás is lehetetlen, hiszen egy lehetetlen dologról elmélkedni is lehetetlen, így viszont kérdésünk, mely elmélet a javából, elenyészik, és saját magát megsemmisítve utat enged a műfordításnak, majd az erről való elmélkedésnek. Ama Derrida-mondat körén kívül.

A műfordítóknak különben is túl nagy luxus volna tevékenységük lehetségességére folyamatosan rákérdezni. A műfordításról elmélkedő többnyire meg tud állni a gyakorlatias problémáknál. Egy műfordításelemző esszéből (VÁRADY 2003), mely egyik kedvencem a témában, egyszerűen nem is tudtam témába vágó idézetet, tételmondatot találni, mely megfelelő mértékben érintette volna az itt tárgyalt kérdéseket. Semmi elmélet.

Ez a dolgozat nemcsak a műfordítás gyakorlatáról szól, bár fölhasználja a szerző műfordítói tapasztalatait, de nem mint egyetlen, és nem mint megfellebbezhetetlen forrást. Bár elméleti munkákban viszonylag ritkán szokott a szerző konkrét személyes és gyakorlati tapasztalataira hivatkozni. A műfordításról szólva mindig közel esik hozzánk a gyakorlat. A műfordítás sok tekintetben előadóművészet. Mostani munkáinknak akkor talán értelme se volna, ha ez a szöveg nem próbálna maga is játék lenni a kompromisszum nevű hangszeren. Eddig is a hangfekvéseiről beszéltünk.

„Lehetséges-e a páriák művészete?” – kérdezi PILINSZKY (2006, 132) másról szólva, de most a műfordításra vonatkoztatom kérdését. A versírás a magas lelkek művészete, a műfordítás a páriáké? A nyelvhez kötöttek? A legnagyobb truvájok⁷ is belül maradnak a nyelven, mert a fordító semmi mást nem tesz hozzá az eredeti

⁷Nos, írhatnám ezt a szót persze *trouvaille*-oknak is, de akkor azt a látszatot kelteném, mintha munkámat nem a páriák művészetének tartanám, mintha pusztán kényeskedésből nem merülnék le azokba a páriai mélységekbe, melyekbe a műfordító kénytelen lemerülni munkája során. Hiszen épp ott kezdődik az igazi művészet. És Pilinszky is erről beszél abban a *másik* értelemben a maga szövegében.

szöveghez, mint annak konstellációjában a maga nyelve adta összes vagy legjobb lehetőségeket. Ha jól fordít, ha jó formában van.

Aki fordít, tudja, hogy lehetséges a fordítás. Más szóval bele tud törődni azokba a kompromisszumokba, melyeket a fordítónak kell meghoznia a munkája során. Ámde nem kell-e a költőnek, írónak minden művészhöz ugyanígy meghozni a maga kompromisszumait? A zeneszerző csak lejátszható zenét írhat. Ha a bal kéz balra, a jobb kéz jobbra a klaviatúra szélén bolyong, akkor a középső tartományokból nincs esélye hangot leírni. A drámaíró nem beszélthet egyazon pillanatban két embert. Egy regény nem állhat száz kötetből, nem mozgathat tízezer szereplőt, egy színházi előadás nem tarthat két évig, egy tankhajó nem úszhat át a színpadon. A magyar nyelvben nem használhatok kettes számot. A körülöttünk lévő nyelvek nem ismerik a hangrendi illeszkedést. A kínai versek rövideksége, tömörsége más nyelvekben nem érhető el, mert előfordulnak bennük több szótagos szavak.⁸

Minden művészet a kompromisszumok művészete.⁹ Csakhogy ezt nem így kell látnunk. Hanem úgy, hogy van egy közös médium, mely összeköt előadó- és alkotóművészt, festőt, zeneszerzőt, írókat és balett-táncost. Írókat és fordítókat. Az, hogy a kompromisszumokat kell megszólaltatnia, mint valami hangszert. A művészet a kompromisszumokon való játék.

Bibliográfia

- BARTHES, Roland (1996), *Az olvasásról*, ford. BABARCZY Eszter, in BARTHES, *A szöveg öröme*, Budapest, Osiris. 56–66.
- BÁTHORI Csaba (2012), *Kétszáz nyers vers*, Budapest, Napkút.
- CSORDÁS Gábor (2008) Lipcsei beszéd, in BEKE Márton –MÉSZÁROS Andor –VÖRÖS István (szerk.), *Művészet-e a fordítás?* Esztergom–Piliscsaba, Orloj könyvek, 58–59.
- CSUNG JUNG (1984), A versek osztályozása, in TÖKEI Ferenc (szerk., ford.) *A szépség szíve*, Budapest, Európa, 123–137.
- DERRIDA, Jacques (1997), *A másik egynyelvűsége*, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán, Pécs, Jelenkor.

⁸ A kínai metrika nem szótagszámot, hanem szószámot ad meg a verssorok csoportosításánál, hisz a kettő között nincs különbség (CSUNG JUNG 1984, 123–127).

⁹ A műfordítást illetően ezt így fogalmazza meg Somlyó György: „mindig a „valamiért valamit” feláldozás kényszerű kompromisszumán belül jön létre minden költői fordítás” (SOMLYÓ 2008, 382). Ez azonban arra jogosít fel, hogy a műfordítók, főként a versfordítók művészetként jeleníthessék meg munkájukat. Szélsőséges fogalmazva ezt is mondhatnánk. Minden olyan munka művészet, melyben a végzője nemcsak pontosan ismeri lehetőségeinek határait, hanem azokkal eszközként élni is tud.

- DERRIDA, Jacques (2000), *Istenhozzád Emmanuel Lévinasnak*, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán, Pécs, Jelenkor.
- HEIDEGGER, Martin (1994), „...*költőien lakozik az ember...*”, ford. SZIJJ Ferenc, Budapest–Szeged, T-Twins–Pompeji.
- KOSZTOLÁNYI Dezső (2008) Modern költők, in JÓZAN Ildikó (szerk.), *A műfordítás elveiről*, Budapest, Balassi, 269–273.
- LÉVINAS, Emmanuel (1997), *Nyelv és közelség*, ford. Tarnay László, Pécs, Tanulmány-Jelenkor.
- PILINSZKY János (2006), *Összes versei*, Budapest, Osiris.
- SCHELLING, F. W. J. (1983), *A transzcendentális idealizmus rendszere*, ford. ENDREFFY Zoltán, Budapest, Gondolat.
- SOMLYÓ György (2008) Két szó között. Megjegyzések a fordítás poétikájához, in JÓZAN Ildikó (szerk.), *A műfordítás elveiről*, Budapest, Balassi, 376–397.
- VÁRADY Szabolcs (2003) Változatok egy Larkin-versre, in uő *A rejtett kijárat*, Budapest, Európa 381–397.